

Przemysław BISKUPSKI*

GARBARY KRAJOBRAZ NIEISTNIEJĄCY

W artykule ukazano fragment analizy przestrzennej i przyrodniczej obszarów dzisiejszego centrum Poznania. Miasto przez ostatnie dwieście lat zostało w sposób znaczący przekształcone krajobrazowo. Burzliwe przemiany o podłożu głównie politycznym sprawiły, że trudno odnaleźć we współczesnej przestrzeni pejzaż Poznania z okresu przedrozbiorowego. I nie jest to tylko wynik rozwoju cywilizacyjnego. Trudno jest też w jakikolwiek sposób się odnieść do tamtego pejzażu. Jakikolwiek opinie wypowiedane na ten temat wydają się mieć dość wątpliwą podstawę merytoryczną. W niniejszym artykule na podstawie jednego z elementów konurbacji poznańskiej osady Garbary przedstawiono formę i zakres analiz mających na celu odtworzenie całości krajobrazu Poznania – jego przestrzennego wizerunku z okresu przedrozbiorowego. Komentarz, który w tekście zamieszczono, jest odautorskim uzupełnieniem wyjaśniającym przyczyny wybranego wariantu przekształceń istniejącego już wtedy miasta.

Słowa kluczowe: Garbary, wyspa, przestrzeń, krajobraz, przemiany, tożsamość, historia, system wodny, Noteć, Warta

1. GARBARY OPIS OGÓLNY

Garbary były niewielką osadą położoną po wschodniej stronie Poznania, jednym z elementów tzw. Traktu Królewskiego, a więc form osadniczych rozlokowanych przy głównej trasie komunikacyjnej z miasta w kierunku wschodnim do Gniezna i Warszawy. Osada mimo położenia na odrębnej wyspie przez swój kształt i bliskość z miastem lokacyjnym wydawała się bezpośrednio z nim związana (rys. 1).

---

* Politechnika Poznańska, Wydział Architektury, Instytut Architektury, Urbanistyki i Ochrony Dziedzictwa. ORCID: 0000-0003-4817-1610.

Garbary miały status osady służebnej wobec miasta lokacyjnego Poznania. Ten stan utrzymał się do końca XVIII w., kiedy okupacyjne władze pruskie włączyły Garbary w nowe granice administracyjne poszerzanego obszaru miasta.

Czas powstania tej osady nie jest znany. Przymuszczalnie zagospodarowanie wyspy nastąpiło stopniowo prawdopodobnie od XIV w. Pierwsze informacje o Garbarach pochodzą z XV-wiecznych ksiąg sądowych [9: 227]. Jak nazwa wskazuje, mieszkańcy Garbar trudnili się wyprawianiem skór. Zamieszkiwali tam tzw. biało- i czerwonoskórnicy. Początkowo z pewnością rzemiosło powstałe na Garbarach wiązało się z przeniesieniem warsztatów garbarskich z miasta. Najprawdopodobniej do ich przeniesienia na wyspę skłoniła garbarzy bliskość wody, która do garbowania skór była potrzebna w dużych ilościach. Motywacją do znalezienia nowego miejsca mógł być również dokuczliwy fetor, który rozchodził się przy procesie garbowania.

W XVIII w. społeczność Garbar była mocno zróżnicowana. Oprócz garbarzy zamieszkiwali tam ludzie innych profesji. W spisie inwentaryzacyjnym z 1748 r. podaje się m.in.: siodlarza, cyrulika, powroźnika, snycerza, rymarza, kowala, kołodzieja itp. Także przekrój zawodowy mieszkańców był dość bogaty.

Rys. 1. Osada Garbary w XVIII w. i jej otoczenie

Wyspa Garbary w układzie komunikacyjnym aglomeracji poznańskiej miała dość istotne znaczenie. Świadczy o tym liczba mostów, które łączyły Garbary z sąsiednimi osadami. Oprócz czterech głównych mostów, będących przedłużeniem ulic Wielkiej i Wodnej w Poznaniu, znane są jeszcze dwa mniejsze w północnej i południowej części. Most południowy łączył Garbary z wyspą oraz osadami Piaski i Czapniki (plac Bernardyński), a most północny Garbary z Wyspą Solną i umożliwiał dojazd do młynów oraz do osady Bonin i majątku Szelańg.

2. FORMA KOMPOZYCYJNA OSADY

Garbary okresu przedrozbiorowego miały swobodny i organiczny układ ściśle związany z kształtem wyspy utworzonej przez rozlewiska rzeki Warty. Najważniejszą przestrzenią była główna meandrująca ulica wzdłuż wyspy, pełniąca rolę najistotniejszej przestrzeni społecznej (rys. 1). Jej kształt wynikał z przebiegu drogi, która się tam znajdowała, a przy której wraz z postępującym rozwojem budowano kolejne budynki. Ulicę tę w poprzek przecinały dwie główne trasy komunikacyjne wychodzące z miasta w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim. Były one przedłużeniem ulic miasta lokacyjnego – ulicy Wielkiej i ulicy Wodnej. Od głównej przestrzeni społecznej Garbar odchodziły jeszcze dwie dodatkowe uliczki będące najprawdopodobniej pozostałością wcześniejszych nieistniejących połączeń z otaczającymi osadami. Formę zewnętrzną przestrzeni osady podkreślała droga gospodarcza wzdłuż brzegów wyspy. Całość tego niewielkiego układu kompozycyjnego tworzyło osiem odrębnych zespołów (kwartałów) zabudowy. Widoczne jest to na mapach Poznania z XVIII w. (rys. 2) i początków XIX w.

A

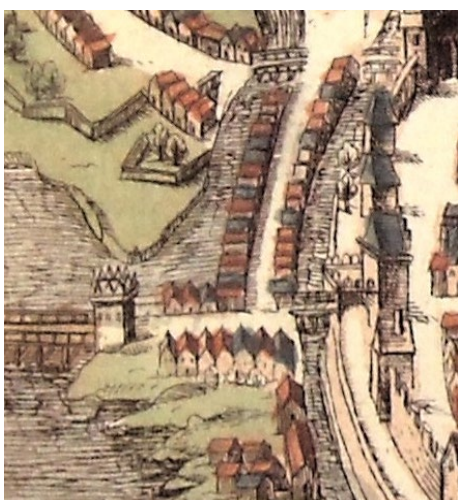

B

Rys. 2. Osada Garbary: fragmenty planów Bończy Kszewskiego z 1785 r. (A) i Geyera z 1722 r. (B)

3. ZABUDOWA

Garbary charakteryzowały się zwartą szeregową zabudową mieszkalno-warsztatową po obu stronach głównej ulicy, podobnie jak w mieście lokacyjnym od strony głównej ulicy w układzie szczytowym (rys. 3A). Tyły posesji wychodziły bezpośrednio na drogę gospodarczą wzdłuż brzegów wyspy, gdzie rozlokowano w większości budynki warsztatowe. Układ dachów budynków warsztatowych był kalenicowy (rys. 3B).

A

B

Rys. 3. Osada Garbary: fragmenty miedziorytu Brauna i Hogenberga z 1618 r. (A) oraz panoramy Wenera z 1740 r. (B)

Nie pokazuje ona zabudowy miasta lokacyjnego, jak zwykle się uważać, ale zabudowę Garbar od strony rzeki Warty. Niewielka powierzchnia samej wyspy sprawiała, że zabudowa była tam gęsta i zwarta – szczelnie wypełniała całą powierzchnię wyspy, co pokazano na obu panoramach.

Z panoramy Wenera można wnioskować o materiałach, z których zabudowę wykonano. Były to budynki murowane i drewniane o konstrukcji szkieletowej dwu- i trzykondygnacyjne. Budynki szkieletowe zaznaczono na panoramie charakterystyczną kratką. Tego typu zabudowa była dość powszechna również w strefie miasta lokacyjnego. Jaka część zabudowy była murowana, a jaka drewniana, trudno powiedzieć. Podział ten mógł być związany z samym pojedynczym budynkiem, którego np. parter mógł być murowany, a piętro drewniane szkieletowe. Niezależnie od tego skala i wielkość zabudowy pokazana na panoramie nie różnią się wielko-

ścią od zabudowy samego miasta, choć z pewnością w detalach była znacznie skromniejsza. Wielkość, formę i konstrukcję istniejących na Garbarach budynków potwierdzono w spisie inwentaryzacyjnym dokonany po pożarze w 1748 r. Wymieniono w nim poszczególne posesje, ich właścicieli i zamieszczono krótki opis zabudowy (liczba kondygnacji i rodzaj konstrukcji murowanej lub ryglowej). W kilku miejscach Werner uwidocznił też zielen w formie winobluszcza wspinającego się po elewacjach, co przydawało zabudowie dodatkowej urody. Jest to także informacja o formie zieleni, którą mieszkańcy Garbar się otaczali. Oprócz budynków mieszkalnych na Garbarach istniały dwie wieże bramne – Grobelna i Garbarska. Formę wieży bramnej Garbarskiej pokazano na panoramie Brauna i Hogenberga (rys. 3A), a wieżę bramną Grobelną na panoramie Wenera (rys. 3B). Znajdowały się one przy głównych mostach łączących osadę z sąsiednim Chwaliszewem i Groblą. Nie miały istotnego znaczenia militarnego, były przede wszystkim miejscem pobierania opłat. Oprócz bram na przedłużeniu ulicy Wielkiej znajdowały się zajazd i karczma, jednakże dokładna ich lokalizacja nie jest znana. Do obiektów wyróżniających się należy również zaliczyć manufakturę garbarską w północnej części wyspy, na posesji od strony miasta. Do dodatkowych elementów przestrzennych spotykanych na Garbarach należą wspomniane przy omawianiu miasta lokacyjnego tzw. szanice szwedzkie – nasyp ziemny przeznaczony dla artylerii w południowej części wyspy (rys. 1 i rys. 2). Nasyp ten zaznaczono na wielu mapach z XVIII i XIX w. Został on także uwieczniony przez Wenera.

Osada jako odrębna forma przestrzenna i przyrodnicza istniała do wielkiego pożaru w 1803 r., w wyniku którego spaliła się cała jej zabudowa oraz część sąsiedniego miasta lokacyjnego (rys. 4).

Rys. 4. Fragment planu Poznania z zaznaczoną częścią zniszczoną podczas pożaru w 1803 r. Na planie wyspa, układ i kształt kwartałów zabudowy osady Garbary. W formie linearnej wrysowano nowy plan zagospodarowania

Po pożarze w miejscu Garbar powstał zupełnie nowy układ przestrzenny oparty na przedłużeniu ulic miasta lokacyjnego i prostej ortogonalnej siatce ulic z główną osią – ulicą Garbary od Wzgórza Winiarskiego (Cytadeli) do placu Bernardyńskiego z kościołem Bernardynów. W tym celu zasypano odnogę Warty oddzielającą miasto od osady, a w jej miejscu powstały kwartały zabudowy głównie mieszkalnej. Wynikiem zmian w przestrzeni jest nie tylko likwidacja odrębnego układu przestrzennego osady Garbary oraz sąsiednich obszarów wodnych, ale również zanik formy miasta lokacyjnego od strony wschodniej. W rezultacie powstała prosta i monotonna siatka ulic, co doprowadziło do zubożenia przestrzeni miejskiej na tym obszarze. Obecny wygląd tej części struktury miejskiej jest właśnie wynikiem zmiany dokonanej po 1803 r.

4. ZACHOWANE ELEMENTY STRUKTURY MIEJSKIEJ Z OKRESU PRZEDROZBIOROWEGO

Po osadzie nie pozostało praktycznie nic. Nie wykonano, nie zachowała się bądź jest, ale niedostępna dokumentacja dotycząca formy osady, jej podziału własnościowego, układu zabudowy. Obecnie na ulicy Garbary w kilku miejscach można zobaczyć budynki, które są znacząco niższe od otaczającej zabudowy, mają tylko dwie kondygnacje i są przekryte dachami skośnymi w układzie kalenicowym (rys. 5).

Rys. 5. Poznań ul. Garbary. Pierwsza forma zabudowy nowego planu zagospodarowania Dawida Gilly’ego powstałego po pożarze w roku 1803. Przykład tzw. zabudowy berlińskiej

Jednakże nie są to budynki osady Garbary, to zabudowa powstała jako pierwsza po wytyczeniu nowego planu w 1803 r. Jest to tzw. zabudowa berlińska, projekt typowy przywieziony przez dwóch urzędników pruskich Triesta i Friedricha

[2: 129]. Należy o tym wiedzieć. Informację tę kieruję pod adresem pracowników Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu.

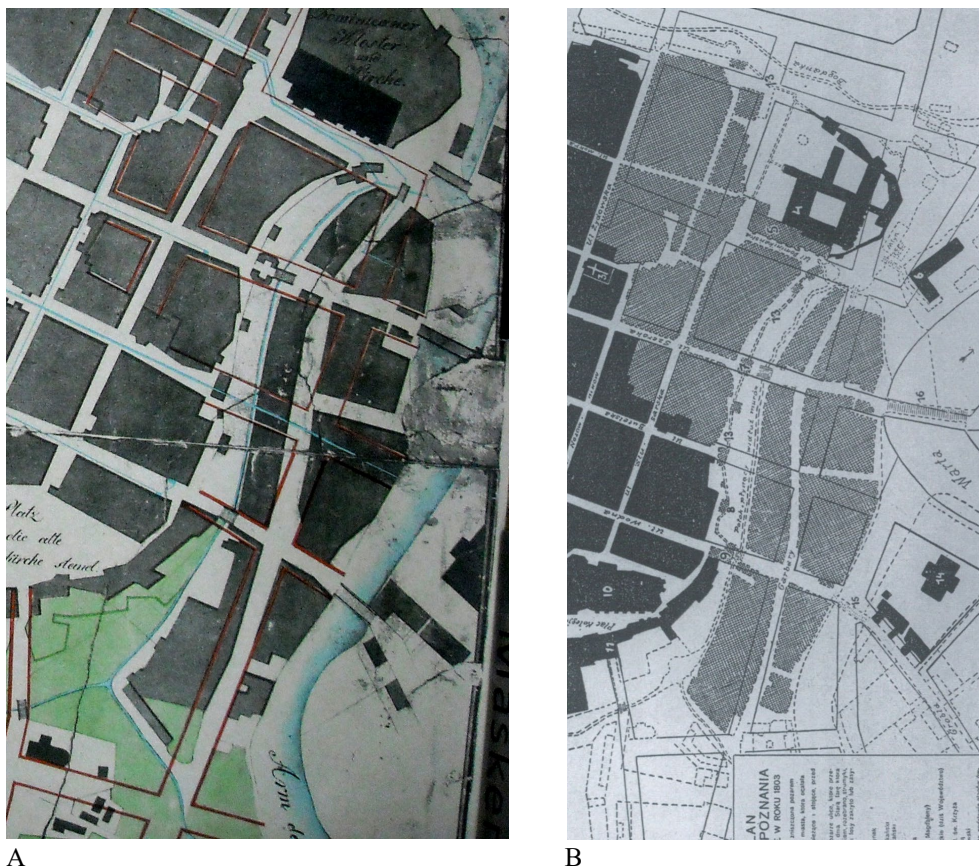
Jedynym elementem starej osady Garbary, jaki można zobaczyć, są mury wieży bramnej tzw. Garbarskiej na ul. Wielkiej. Pozostałości wieży zostały odkryte przy okazji remontu drogi. Dokonano wstępnych badań archeologicznych, a następnie pokazano ich przebieg w posadzce ulicy i chodnika w formie czerwonej kostki betonowej (rys. 6). I to właściwie wszystko.

Rys. 6. Poznań ul. Wielka – widok na posadzkę ulicy z zaznaczonymi murami Wieży Garbarskiej

5. ODTWORZENIE FORMY WYSPIY I UKŁADU PRZESTRZENNEGO OSADY GARBARY

Za podstawę odtworzenia formy wyspy Garbary i jej umiejscowienia we współczesnej przestrzeni ulicy Garbary posłużyły dwie mapy: plan regulacyjny do planu D. Gilly'ego z 1803 r. (rys. 7A) i plan, z tego samego roku, obejmujący obszar strawiony przez pożar (rys. 7B). Autorzy obu planów nie są znani.

Rys. 7. Plan regulacyjny do planu Dawida Gilly'ego (A) oraz plan z 1803 r. wykonany po pożarze miasta (B). Zauważa się duże podobieństwo między planami co do kształtu, wielkości i proporcji osady Garbary

Na obu mapach obok zastanej struktury miejskiej zaznaczono kwartały nowego układu przestrzennego. Mimo nieznacznych różnic między planami dzięki wrysowanym nowym kwartałom można dość precyzyjnie określić kształt, umiejscowienie wyspy i otaczającej ją wody. Również dotyczy to kształtu kwartałów i przebiegu ulic w samej osadzie, bowiem na obu planach ich forma i ustawienie są podobne. Dodatkowym elementem umożliwiającym bardziej precyzyjne wpisanie historycznej formy osady we współczesny plan podziału własnościowego są, oprócz wspomnianej Bramy Garbarskiej, elementy średniowiecznych fortyfikacji miasta lokacyjnego (Brama Wodna, Brama Wielka i baszta przy ul. Woźnej). Wszystkie zaznaczono czerwoną kostką na posadzkach ulic, przy których się znajdowały (rys. 8A). Na mapce (rys. 8B) przedstawiono kształt i usytuowanie dawnej osady Garbary na współczesnej mapie podziału własnościowego.

Rys. 8. Współczesny plan podziału własnościowego z zaznaczonymi w posadzce ulic elementami wież bramnych i baszt średniowiecznych murów miasta lokacyjnego i Bramy Garbarskiej (A) oraz odtworzony kształt osady Garbary naniesiony na współczesną mapę podziału własnościowego (B)

Co do formy poszczególnych zespołów zabudowy można z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że tak one wyglądały i w tym miejscu się znajdowały. Inaczej rzecz się ma z wewnętrznym podziałem na poszczególne posesje, który z podziałem współczesnym nie ma nic wspólnego, poza być może obszarem zabudowy w południowej części wyspy. Układ obecnego podziału własnościowego wydaje się zbieżny z kierunkiem zabudowy historycznych Garbar (rys. 8B). Zbieżność ta jednak może być jedynie przypadkowa. Podział własnościowy pojawia się na planie Przebendowskiego z XVIII w. (rys. 9A). Jednakże w odróżnieniu od podziału pokazanego przez Przebendowskiego w mieście lokacyjnym tutaj widać, że autor przedstawił układ działek w schematyczny sposób. Daje to jedynie ogólny pogląd na temat ich ustawienia. Z formy wyspy oraz z ewolucyjnego i stopniowego procesu jej zagospodarowania można wnioskować, że nie były to regularnie wytyczone działki, a ich szerokości mogły być różne.

A

B

Rys. 9. Fragment planu Przebendowskiego z XVIII w. przedstawiający osadę Garbary z jej podziałem własnościowym (A) oraz prawdopodobny podział własnościowy w obszarze Garbary (B)

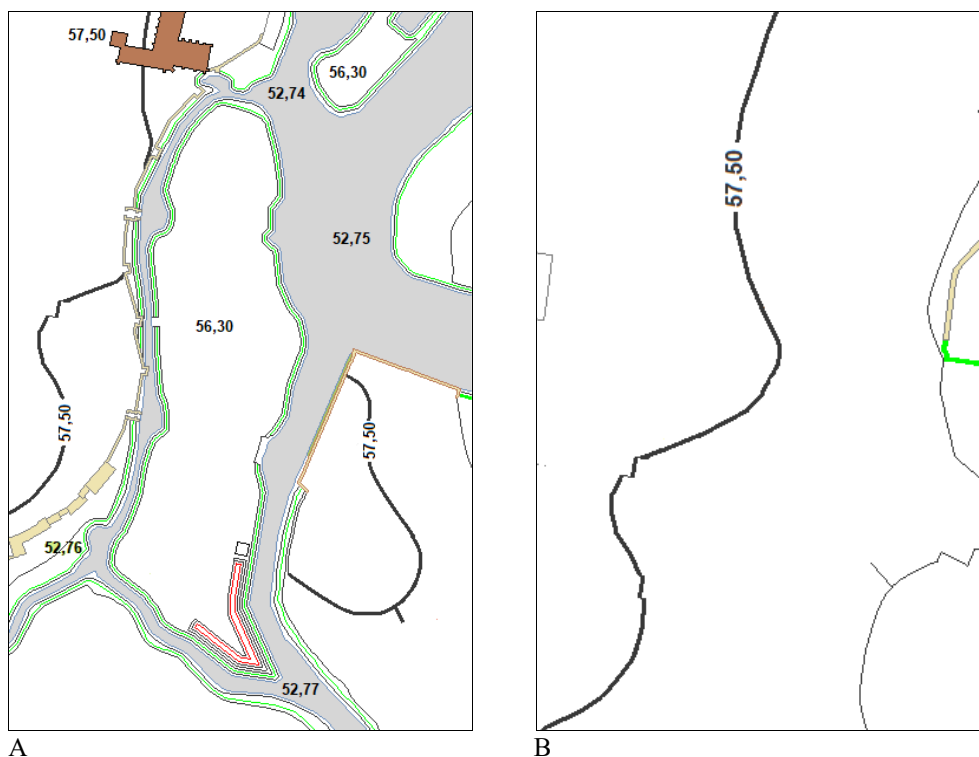
Długości działek były ograniczone przebiegiem głównej ulicy oraz brzegiem wyspy i drogą gospodarczą przy niej wytyczoną, co wpływało na różne ich wielkości. Szerokość zaś z pewnością zależała od zamożności dzierżawcy. Tu analogia z sąsiednim Chwaliszewem, którego proces powstawania był podobny, a układ posesji i ostateczny podział są znane. Można tam zobaczyć posesje o różnych szerokościach, które nie są wynikiem wtórnych podziałów czy scaleń. Przynajmniej nie w każdym przypadku. Pewna wskazówka dotycząca szerokości i lokalizacji zawiera się w dwóch przedstawionych planach z 1803 r. (rys. 7). Na obu planach wyrysowane kwartały mają w niektórych miejscach widoczne uskoki. W jednym przypadku jest to rzeczywisty koniec posesji, a w drugim najprawdopodobniej przedstawiono uproszczony obraz zasięgu zabudowy. W obu przypadkach formy te mogą być wskazówką co do szerokości posesji w danych fragmentach. Wskazów-

ką jest również liczba gospodarstw domowych w obszarze Garbary. Podaje się ich około 99 [10: 430], co może się przekładać na liczbę posesji.

Przedstawiony na planie (rys. 9B) kształt kwartałów, ich umiejscowienie oraz podział własnościowy jest wynikiem przeprowadzonej analizy porównawczej wymienionych i omówionych wyżej planów historycznych, obecnego podziału własnościowego obszaru Garbar, panoram wykonanych w XVII i XVIII w., spisów inwentarzowych po pożarze w 1748 r., informacji książkowych oraz pozostałości historycznych elementów fortyfikacyjnych miasta lokacyjnego i Garbar uwidoczonych w posadzkach współczesnych ulic omawianego obszaru.

6. UWARUNKOWANIA PRZYRODNICZE

Osada Garbary położona była na wyspie utworzonej z rozlewisk rzeki Warty i tzw. Noteci (rys. 10A). Z analizy rzędnych wysokościowych otaczającej wody wynika, że teren osady Garbary znajdował się około 3,5 m powyżej średniego poziomu wody.

Rys. 10. Układ rzędnych wysokościowych terenu i otaczającej wody w XVIII w. (A) oraz współczesne ukształtowanie tego obszaru (B)

Rys. 11. Widok z przedbramia Bramy Wielkiej na zabudowę osady Garbary

Rys. 12. Widok na nieistniejącą główną ulicę Garbary i otaczającą zabudowę osady

Teren samej wyspy był płaski, pozbawiony jakichkolwiek wyniesień. W porównaniu z obecnym poziomem okolic ulicy Garbary (rys. 10B) nie różnił się

zbyttnio. Można zatem stwierdzić, że przygotowanie na początku XIX w. podłoża pod nowy układ przestrzenny polegało jedynie na zasypaniu wód tzw. Noteci, wody oddzielającej miasto lokacyjne od Garbar.

Zauważa się brak wyróżniającej zieleni na wyspie. Wspomniany winobluszcz współtworzący elewacje wielu budynków na Garbarach był jedynie dodatkiem powstałym z inicjatywy niektórych właścicieli posesji.

Przedstawione wizualizacje są wynikiem zebranych materiałów i przeprowadzonych analiz (rys. 11 i rys. 12). Nie są jednak rzeczywistym obrazem miejsca, a jedynie jego autorską interpretacją. Wiedza na temat osady Garbary nie umożliwia dokładnego jej odtworzenia, ale pozwala zobaczyć, z jak unikalnym pod względem bogactwa krajobrazem mieliśmy do czynienia. Krajobraz ten niestety bezpowrotnie zniknął z przestrzeni Poznania.

LITERATURA

- [1] *Dzieje Poznania*, 1988, pod red. J. Topolskiego, PWN, Poznań–Warszawa.
- [2] Ostrowska-Kęblowska Z., 2009, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780-1880*, Wyd. Miejskie, Poznań.
- [3] Warkoczewska M., 1983, *Dawny Poznań*, Wyd. Poznańskie, Poznań.
- [4] Matusik P., 2021, *Historia Poznania*, Wyd. Miejskie Poznania, Poznań.
- [5] *Piękno odzyskane*, KNP, 2005, pod red. J. Skuratowicza, Wyd. Miejskie, Poznań.
- [6] Kondziela H., 2017, *Stare miasto w Poznaniu*, Wyd. Miejskie Poznania, Poznań.
- [7] *Warta*, KMP, 2014, pod red. D. Książkiewicz-Bartkowiak, Wyd. Miejskie, Poznań.
- [8] Kaniecki A., 2004, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, Wyd. PTPN, Poznań.
- [9] Gąsiorowski A., 1988, *Późnośredniowieczna konurbacja poznańska*, w: J. Topolski (red.), *Dzieje Poznania*, PWN, Poznań–Warszawa.
- [10] Abt S., 1988, *Liczba gospodarstw domowych i budynków*, w: J. Topolski (red.), *Dzieje Poznania*, PWN, Poznań–Warszawa.

GARBARY NON-EXISTENT LANDSCAPE

Summary

This article is a fragment of research connected with central place of the Poznań town. Poznań landscape of central space in the last two hundred years was transformed in a meaningful way. The changes were so big that it is difficult to find in contemporary space elements of landscape from the past. Based on one of the elements of Poznań conurbation settlement Garbary I want to explain methods of reconstruction of landscape from XVIII centuries.

Keywords: Garbary, island, space, landscape, transformations, identity, history, water system, Noteć, Warta

